Faiq Ələkbərli
AMEA Fəlsəfə İnstitutunun aparıcı elmi işçisi, dosent, fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru

V Yazı

Milli fəlsəfə tariximizin təşəkkülü və Firidun bəy Köçərli

Firidun bəy Köçərlinin yaradıcılığında sosial-siyasi məsələlər, o cümlədən dövlət, hakimiyyət, idarəetmə, despotizm, gerilik, yenilikçilik və sair məsələlərə münasibətdə mühüm yer tutmuşdur. Məsələn, o, Qacarlar və çar Rusiyasındakı hakimiyyətlərin despotizmini açıb göstərməyə çalışmışdır. Bu anlamda o, Bakıxanovdan bəhs edərkən onun Təbrizdə olarkən şəhər əhalisini tənqid edən şeirinə diqqət çəkir. Köçərli yazırdı: 'Əgər indi 'İbrahim bəyin səyahətnamə''sinə diqqət yetirilsə, yəqinlik hasil olar ki, bu müddəti-mütəmadiyyənin ərzində Təbriz əhalisinin əhvali-ictimaiyyəsi, övzai-məişəti və əxlaqi-rəziləsi sabiqi qərar üzrə davam etməkdədir. Bu uzun müddətlərdə cümlə millətlər ayılıb tərəqqi etdikdə müsəlmanlar yatmaqdan usanmadılar; yatdılar və belə fəna hala dşüdülər, məğlub və məyus oldular".

Bununla da, o belə bir nəticəyə gəlirdi ki, Qacarlarda və digər müsəlman dövlətlərində zahirdə inkişaf görünsə də, mahiyyət etibarilə heç bir şey dəyişməmişdir. O, yazırdı: "Zahirdə guya bir az tərəqqi əsəri görünür, amma həqiqəti-hala diqqət yetirdikdə yəqinlik hasil olur ki, müsəlmanlar mənəvi və həqiqi tərəqqidən yenə də çox uzaqdırlar. Hətta təqəllübdə, xəyanətkarlıqda, büxlü həsəddə və bir-birinin canına və malına düşmən olmaqda irəlikindən bir az da artıcıq qabağa gediblər".

Qasım bəy Zakirin bir çox şeirlərində çar məmurlarının xalqa etdiyi zülm və sitəmi geniş şəkildə təhlil edən Köçərli hesab edirdi ki, o, divan məmurlarının qüsurlarını şairanə zikr edib, onların avam xalqa etdiyi zülm və sitəmi doğru göstərmişdir: "Burada cayi-təəssüf və heyrət budur ki, altmış-yetmiş sənə bundan irəli divan xidmətçiləri xəlayiq ilə nə növ rəftar etmişlərsə, indi o gunə rəftar etməkdədirlər. Bu müddəti-mütamadiyyədə ki, az qalıbdır tamam bir əsr etsin, - onların əxlaq və adabında bir təbəddülat, bir tərəqqi əsəri müayinə olunmur. Zahirdə ədalət və sədaqət məmurları və zakon tərəfdarları adlanırlarsa da, əsl həqiqətdə əhlizələmədirlər. Şüğl və sənətləri şərarət və fəsad törətməkdir, xilafi-qanun və ədalət işlər etməkdir. Hər qism fənn və fürcələri xalqın malını yemək və özünü avamlıqda saxlamaq dairəsində işlənir. Dəryalarca verməsən, bir işim su almaq sənə müyəssər olmaz; qızıl və gümüş ilə ciblərini doldurmasan, işin yeriməz və muradına çatmazsan. Onların tamahı həzrət Əli-Zülfüqarından kəskinqırandır. Bədəbəxt o kimsənədir ki, onların toruna düşə. Onun tamam şirəsini çəkməmiş, onu xilas etməzlər".

Köçərlinin fikrincə, hətta Axundzadə də bir neçə komediyasını Zakirin bu cür gerçəkçi ruhu və onun real hekayətləri əsasında yazmışdır: "gbəzilərinin rəvayətinə görə, «Hacı Qara» təmsilatının əslü binasını və Mərdi-xəsisin keyfiyyəti halını Mirzə Fətəliyə mərhum Qasım bəy nəql edibdir və həmçinin həkimi-nəbatat Müsyö Jordanın sərgüzəştinə dair bir para təfsilatı mərhum Axundzadə Zakirin dilindən yazıbdır. Vəli Mirz Fətəli bu hekayətləri qəribə bir dona geydirib, mislü bərabəri olmayan komediyalar vücuda gətiribdir". F.Köçərli daha sonra yazır: "Qasım bəy Zakir həqiqi bir milli şair imiş. Öz əsərinin aynası olubdur və məişəti-milliyəsini – necə ki, var imiş, – eyni ilə yazıb, bizim üçün böyük bir yadigar qoyubdur. Öz əsərində şayani-diqqət olmuş olan bir şey qoymayıbdır ki, ona əl aparmamış olsun".

Köçərli M.F.Axundzadənin dünyagörüşünü təhlil edərkən də, daha çox zülmkar məmurlar və ruhanilərin

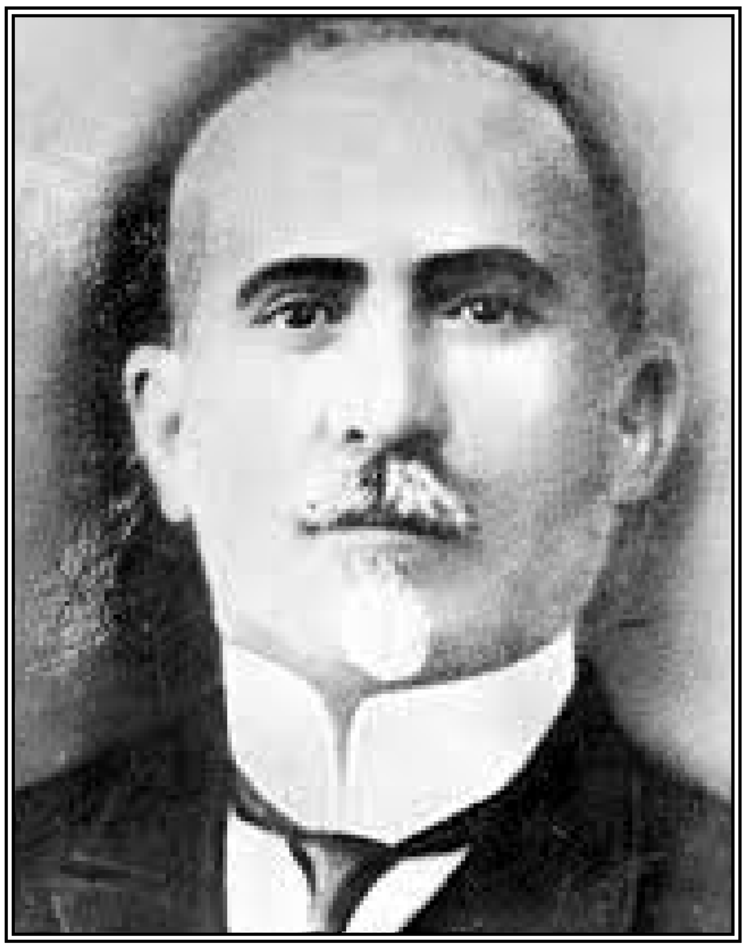

üzərində dayanmışdır. Onun fikrincə, zəmanəsinin L.Tolstoyu, Musa Bigiyevi sayılan M.F.Axundzadə müsəlmanların əvvəlinci refermatoru olubdur: "Müsəlman məişətinin köhnə və çürümüş əsaslarını pozan və islam tərəqqisinə mane olan üsulu qəvaidin təğyirü təbdili yolunda ən əvvəl sərfi-himmət edən bu zati-ali olubdur". Ona görə, Mirzə Fətəlinin komediyaları yazılan zamandan altmış-yetmiş sənə keçməsinə baxmayaraq nə məmurların zülmkarlığı, nə də ruhailərin fırıldaqları azalmışdır: "Bu uzun müddət ərzində – ki, yarım əsrdən ziyadədir, – məişətimizdə, dürüst diqqət olunsa, artıq bu tərəqqi əsəri görünməz; ata-babadan qalma köhnə adətlər və ayinlər üzrə güzəran edib yaşamaqda avrıq. Xeyir və şər ittifaqlarda işlənən bihudə məsarif və məxaricə diqqət olunsa, sözümüz təsdiq olunar. Ata-babalarımızın batil əqidələrinə, kəsalət və bətalətlərinə varis olmuşuq. Bu axır vaxtlarda şəhərlərdə az-çox tərəqqi və təməddün əsərləri görünsə də, əhlidehat irəliki qərar üzrə avamlıq halında yaşayırlar; onların imdadına yetən yoxdur. Amma onları soyan və qarət edən çoxdur; bir tərəfdən tamahkar ruhanilər, bir yandan zülmkar polis məmurları və üçüncü tərəfdən yalançı millət dostları ki, ibarət olsun yarımçıq elm kəsb edənlərmizdən və quru isim ilə mədəni olan nücəbamızdan".

Ona görə, ""Aldanmış Kəvakib'"i oxuduqda yəqinlik hasil olur ki, İran kimi böyük bir dövlətin viran olmağına, 'dövləti-aliyyənin" belə zəif və nəhif hala düşməyinə 'ümənayi-dövlət" və 'üləmayi-giram" və 'vüzərayi-zülehtiram" olubdur. Bu rəy və qövlün haqq və doğru olmağını Şah Abbasın müqərrəb vəzirləri və ərkani-dövlət onun hüzurunda lisani-bəlağətsənci ilə sübuta yetirirlər. Onlardan hər biri öz qəbahət və və səfalətlərini kəmali-iftixar bəyan edir. Qədim şövkətli və əzəmətli İranı xarab edən və poğun hala salan vüzəra cahilanə işlərini və tədbirlərini hüsnixidmət və böyük hünər məqamındaqoyub, dövləti-əliyyəyə sədaqətlə xidmət etməklərini sübuta yetirmək istəyirlər".

Köçərliyə görə, Səfəvi dövlətinin bir çox hallarda Osmanlı ilə müharibə edib Vətəni qorumaq əvəzinə, yolları, körpüləri dağıtması, əkin sahələrini, bağları məhv etməsi heç bir siyasi və mənəvi mübarizəyə uyğun olmamışdır. Üstəlik, bunun gerçəkləşməsində mühüm rol oynayan sərkərdələr, vəzirlər şahın qarşısında öz "qəhrəmanlıq"larından danışanda, şah da bunu təbii qarşılamışdır. O, yazırdı: "Həmin bu qərar üzrə "məclisi-xassın" sair üzvləri dəxi... öz əhməqanə tədbirlər ilə və xilafi-əqlü qanun əməlləri ilə qoca və şöhrətli İranı belə fəna hala salmaqlarını, əhaliyə həddindən ziyadə zülm etməklərini, dini-paki-Məhəmmədini pozub, başqa bir hala salmaqlarını iftixar ilə şərh qılıb həmaqət və səfahətlərini bəyan edirlər. Əgər doğrudan da işin künhünə diqqət yetirilsə, İranın viran olmasına və bundan sonra onun bir də həyat və ricətinə ümid qalmamasına ümdə səbəb tamahkar, şöhrətpərəst, dünyadan bixəbər, avam və cahil vüzəra ilə üləma olublar". Beləliklə, o, bir tərəfdən despotik başçıları, digər tərəfdən də onlara əsas dəstək olan ruhaniləri tənqid etmişdir. Ona görə, "ruhanilərimizin qüsur və nöqsanı hər bir əsrü zamanda əhli-mərifətlərimizin nifrət və tənqidlərinə bais olub, onları təzmim və təsyib qılıbdır. Xüsusən, məsnədi-qəzavətdə əyləşən alicənabların hirsü tamahı, dünyagir və biəməl olmaqları cümlədən artıq üsəba və şüəra zümrəsinə təsir edibdir".

Köçərliyə görə, ruhanilərin müsəlman dövlətlərinə vurduğu zərbələr heç də məmurların istismarından az deyildir. o, yazırdı: "O ki, qaldı insana zinət verən gözəl sifətlərə – ki, ibarət olsun sədaqət və istiqəmətdən, dəyanət və qeyrətdən, ittihad və ittifaqdan, ədl və mürüvvətdən, cürət və həmiyyətdən – bu qisim sifətlərdən din qardaşlarımız daha da ziyadə kənar düşüblər və nə vaxtı millətimiz nicat və səadət ylounu arayıb tapacaqlar, Allah bilir. Bu tərəqqi əsrində bizim belə geridə qalmağımız və qəflətdə yaşamağımız tezliklə məhvü nabud olmağımıza şəhadət verir".

"Dəryalar kamına çəkib sir olmayan və heç bir şeydən gözləri soymayan ruhanilərdən milləti soymaqdan qeyri daha bir təmənna və çeşmdaştlıq ola bilməz", – Köçərli yazırdı ki, son əsrlərdə tərəqqi və islahatlardan uzaq qalan müsəlman xalqlarının ancaq zahiri cəhətində dəyişiklik var, ancaq elm-mərifət sahəsində isə heç bir yenilik yoxdur: "Kəmali-cürətlə demək olar ki, millətimizin əxlaqü ətvarında dəxi bu müddəti-mütəmadi ərzində artıq bir tərəqqi və islahat vüqua gəlməyibdir. Xah nücəbalarımız, xah ruhani sinfi və xah mötəbər hacılarımız və məş¬hədlərimizin... zahirdə geyimləri və libasları modaya müvafiq dəyişil¬ibsə də, kəmalü mərifətdə, azacıq da olsa tərəqqi etməyiblər". O, daha sonra yazırdı: "Müruri-əyyam ilə bu aynanın üzünə toz qonubdur. Bu tozu silib, aynanın üzünə sığal verib diqqət ilə ona baxsaq, öz surətimizi onda görərik və bir-birimizi tanıyarıq. Batini aləmimizə diqqət yetirsək, xəcalət çəkib yəqin edərik ki, bu yarım əsrin müddətində çox da uzaq getməmişik, cüzi dəgşiriliyimiz və təfavütümüz olubsa, o da zahiridir. Batini tərəfimiz mənən və əxlaqən irəliki qərar üzrə bağlıdır".

O, müsəlmançılığı tək bir məzhəb və məslək üzrə sabit qədəm olmaqda görməyib, həqiqi müsəlmançılığı insan olmaqda və bəşəriyyət vəzifəsini dərk edib layiqincə ifa etməkdə görürdü. Köçərli hesab edirdi ki, bir çox üləmalar və ruhanilər zahirdə əllamə libasına bürünüb ibarətpərdazlıq edib boş və mübhəm mınalı sözlər danışsalar da həqiqətdə əsil mərifət və kamaldan uzaq olduqlarını tez büruzə verirlər: "Amma nə eləmək ki, avam onların hiyləvü təzvirlərini anlaya bilmir. Avamın ağlı gözündə olmağa görə, zahirə aldanıb yaxşı ilə yamana, doğru ilə yalana tərcih verə bimir, dostu ilə düşmənini tanımayıb bədbəxt olur. Əgər həqiqətdə ətəbatda millətin malı ilə elm təhsil edən "nayibi-imam"dan yazıq və sadədil millətə bir nəfü fayda hasil olsaydı, onda şəksiz millətimiz belə pozğun və pərişan halda məyus və sərgərdan qalmazdı.

Doğrudan da fəna halda qalmışıq; ağıldan ağlımız, əxlaqdan ıxlaqımız yox, əsil dindarlıq nə olduğunu bilmirik, nə kamaldan kamalımız, nə hörmətdən hörmətimiz və nə dövlətdən dövlətimiz var... Hər tərəfə baxsaq, fəxr edəsi, könül şad qılası və ürək açası heç bir şeyimiz yoxdur. Vətən nədir bilməzik, millət və milliyyət nə olduğunu hissü dərk etməzik, ittihadü ittifaq bizim üçün boş və mənasız sözlərdir. Dildə onları tələffüz edriksə də,o minval danışmaq moda olubdur. Onların həqiqi məzmununu düşünmürük, düşünmədikdə əməl də etmirik. Əllaməyi-giram və füzəlayi-zülehtiram bizim içimizə ancaq təfriqə və partiya salıblar. Buna da səbəb öz şəxsi mənfəətlərini və nəfsi xeyirləmi görçək olubdur. Haqqa, doğruluğa, ədalət və mürüvvətə xalqı irşad qılmayıblar. Himmət və qeyrət, birlik və qardaşlıq, dostluq və mehribanlıq bilmərrə unudulubdur; ülum və fünununa, sənaye və ticarətə, tərəqqi və təməddünə xalqı təğrib və təşviq etməyi üləma sinfi öz vəzifələrindən bəid bir əmr bilib, bu qisim məsələlərə əsla etina etməyiblər!".

Köçərli hesab edirdi ki, müsəlman xalqları avamlıq və cəhalət içində olduğu bir zamanda əksinə, Avropa millətlərinin inkişafını görüb qiymətləndirməmək mümkün deyil. Onun fikrincə, bu zaman Avropa xalqlanın tərif etməkdə məqsəd heç də onları uca tutmaq deyil, sadəcə müslamanların da onlara baxıb elm və mərifət əldə etməsini ortaya qoymaqdır. Başqa sözlə, Köçərli M.Ə.Talıbzadə kimi hesab edirdi ki, Avropa xalqları inkişaf etdiyi bir dövrdə müsəlman xalqarının min il əvvəl tutduğu yola davam etmələri doğru deyildir. O, yazırdı: "Sair millətlər və dövlətlər irəli gedib, elm və mərifət sayəsində tərəqqi tapırlar, kamali-hürriyyət, vüsətlə güzəran edib, müsəlmanların malına mülkünə və canına sahib olurlar. Biz isək övqatımızı əczü qəflətdə keçiririk, dünyadan xəbərimiz yoxdur. Vətənimizin, dinü dünyamızın, malü əmlakımızın hətta, irzü namusumuzun hifzü amanda qalmasına lazimeyi-binagüzarlıq, tədarükat və əsbab fərahəm etməmişik".

Onun fikrincə, bütün hallarda türk-müsəlman xalqlarının Avropa ya da Rus mədəniyyətinin müsbət tərəflərini görmək, tamamilə ona qapılıb avropalaşamaq, ruslaşmaq anlamına gəlməməlidir. Üstəlik, belə təhlükə olarsa, ona qarşı müqavimət göstərib türklüyümüzü və müsəlmanlığımızı qorumaq lazımdır. Bu baxımdan o yazırdı ki, Çarlıqda İlminski kimilərinin müsəlman xalqlarının geriliyini İslam dininin üstünə atıb, ana dili vasitəsilə türkləri xristian dininə dəvət etməkdə məqsədi heç də onların qayğısına qalmaq yox, ruslaşdırmaq olmuşdur. Ancaq müsəlman türklər də sadə türk dilində yazılımış İncil də 'üçlüy'ü, yəni ata, oğul və ruh məsələsini dərk etdikdən sonra ona yaxın durmamışlar.